

I Jornada de Psicoanàlisi i Societat

Els efectes del silenci, la transmissió intergeneracional del trauma psíquic de la guerra civil a l'actualitat

Fem memòria, recuperem la història

“Fem memòria, recuperem la història”, vet aquí el títol d'aquesta ponència. Era possible invertir els termes ?. És a dir, “fem història, recuperem la memòria”. Vaig donar-hi uns quants tómb. Però no, no era possible. No ens calia recuperar la memòria, perquè mai s'havia perdut. Només calia fer una mica de memòria per recordar amb intensitat moltes de les coses que havien passat o, simplement, per a recordar molts dels silencis que havíem heretat. El que sí ens calia era recuperar la història, la de veritat, la que ens havien amagat.

La meua voluntat és oferir-los algunes reflexions, la meua visió , una lectura parcial, obligadament parcial. La història no és neutra.

Potser algunes afirmacions els semblaran massa categòriques, o potser escoltaran sentències que no els agradaran. La història no és neutra. El historiador, tampoc.

Em sento massa proper als damnificats, als silenciats, als que van patir-ne danys colaterals. Malgrat tot, intentaré oferir també alguns posicionaments contraris a la recuperació de la Memòria Històrica

És conegut que la història l'escriuen els vencedors. Aquells que imposen una determinada interpretació de la història i n'activen l'aparell doctrinari per perpetuar-la.

Hi ha un concepte que m'agrada especialment, i que ens acompanyarà al llarg d'aquesta presentació. Allò que la historiadora Angeles Egido va qualificar com la memòria positiva i la memòria negativa de la República

Voldria situar-los en un marc històric que va condicionar –i impossibilitar– qualsevol exercici d’acostament, reconeixement o conciliació.

Una reconciliació que va apadrinar la Transició, però que, curiosament, mai va existir, perquè no va haver-hi cap voluntat.

Com bé va indicar Paloma Aguilar, experta en la matèria: *“Cuando el pasado se deja de lado antes de haberse esclarecido, discutido y asumido, éste acaba irrumpiendo más pronto o más tarde en la vida política de los países, obligando a los gobiernos a afrontarlo, aunque no siempre en las condiciones más propicias”*. Això és el que ens ha passat.

Cal afrontar el passat, els seus interrogants i ocultacions, el més aviat possible.

Com en qualsevol novel·la, si no es tanquen bé determinats capítols, és molt difícil arribar amb èxit al final del llibre i, sobretot, que la història acabi bé.

Els termes de Memòria Històrica o de Memòria Democràtica han esdevingut en els darrers anys tant populars com controvertits. L’adequació de la terminologia ha suposat un intens debat, especialment entre els historiadors, però també entre periodistes, politòlegs i altres professionals de les ciències socials.

Un debat que es perdia en la semàntica. Mentre, aquells binomis han arrelat i han fet fortuna malgrat les discrepàncies i les incomoditats. Dualitat entre història i memòria que, segons alguns autors, amenaçava de subvertir o suplantar la seva significació perquè la història exigeix rigor i metodologia –diguem-li raó– mentre que la memòria és record –diguem-li sentiment–.

Quan parlem de memòria col·lectiva ho fem en sentit metafòric perquè, òbviament, la memòria és sempre individual i imperfecte. Si la memòria personal ja presenta dificultats de convergència amb la realitat, la col·lectiva resulta del tot impossible.

Paloma Aguilar proposava aplicar el terme “memòria col·lectiva o social” als subjectes que ho visqueren personalment (seria el cas del meu avi o el meu

pare). I assignar “memòria històrica” per aquells que no ho van experimentar, però comparteixen llaços de identitat amb els anteriors (seria el meu cas)

Per la seva part, Francesc-Marc Álvaro inclou altres terminologies.

Diu: “La memòria virtual és el contrari de la memòria real”. La memòria virtual són experiències no viscudes arribades per parents, entorn, mitjans...

I conclou: “La memòria personal està assetjada per la memòria virtual.

El passat colonitza el present. En definitiva, recordem allò que no s’ha viscut.

Per tant, l’expressió Memòria Històrica ha esdevingut un concepte en sí mateix, més que la combinació de dues paraules aparentment discordants o contraposades. Es tracta, al meu parer, d’un recurs dialèctic que fa que tots entenguem.

Ni es vol substituir la història per la memòria; ni tampoc atorgar a aquesta la categoria de història definitiva. I encara menys, posar la història al servei de la memòria.

I, finalment, si ens cal una definició, em convenç la del historiador nord-americà Edward Malefakis: “Parlem de MH quan hi ha aspectes de record relativament proper que no s’han tancat de manera adequada i rigorosa. Fets que perviuen en la història i que resideixen a la memòria de les persones que, directa o indirectament, van patir-ho i no han rebut, encara, les respostes adequades”.

Però anem als fets.

La mateixa part bel·ligerant que tenia cura i feia exaltació dels seus morts en combat, va permetre que molts dels combatents morts del bàndol contrari es perdessin en l’anonimat de les fosses comunes. Moltes famílies han hagut de plorar la desaparició dels seus morts sense la possibilitat de tancar el procés de dol que tothom mereix. Una tremenda impotència en un país amb una estesa i profunda cultura de la mort.

El marc polític no permetia historiar lliure i objectivament. Per això, durant bona part del Franquisme va haver-hi moltes memòries individuals orfes d'una història que oferís el relat alternatiu. En definitiva, la seva història

Paloma Aguilar, un cop més, ho esmentava així: *“tras la Guerra Civil, España ha de enfrentarse a un panorama de memorias divididas. Buena parte de las memorias de los vencidos ya no residen en nuestro país, sino en el exilio, y los que permanecen están silenciados por la represión y la censura...”*.

Per això, hom parla també de Memòria Democràtica –tornem-hi amb els termes !- perquè cal estudiar uns fets i un període segrestat per una dictadura que n'oferia una versió única i una interpretació interessada.

La memòria democràtica és un dret. Però, Francesc-Marc Álvaro es tornava a preguntar: “qui dirigeix la recerca de la veritat històrica en una societat ?”.

Compte amb els demagogs i els populistes.

Al pròleg de les seves memòries, el desaparegut historiador i advocat Josep Benet es feia la pregunta: “I qui té el poder de decidir quina és de totes les memòries existents la democràtica ?”

Dit això, on ens trobem:

Quaranta anys de Franquisme van servir per destruir una determinada memòria de la República; després, arribada la transició, tinc la impressió que els mateixos gestors del règim van cuidar-se de destruir una determinada memòria del Franquisme.

Quan acaba una guerra els combatents tornen a casa i molta gent plora i recorda els seus morts. En una guerra civil com la nostra, no.

El final de la guerra no va suposar, en molts casos, l'inici de la pau, sinó el de les represàlies.

Exili, presó, camps de treball, condemnes a mort i repressió moral per a moltes famílies que van haver de conviure amb la rancúnia i la venjança.

Al llarg dels anys 40 molts dels represaliats sortien de les presons i camps de treball per reintegrar-se a la societat. O per intentar-ho. Depurats, repudiats i tractats com empestats, no els va ser fàcil. Sovint, la família ja havia patit el linxament moral de la societat i del propi entorn.

Haver d'escoltar aquell: "ja t'ho deia que això acabaria malament!"

Però cal tenir presents alguns factors que denoten la complexitat del conflicte. Al bàndol republicà el mosaic ideològic era divers i els objectius també: els que defensaven la República, els que lluitaven pel comunisme internacionalista, els que volien un règim marxista no estalinista, els que estaven per la independència de Catalunya, els que únicament defensaven la democràcia o els que, senzillament, es van trobar en el cantó equivocat de la geografia.

Al bàndol franquista tampoc hi havia uniformitat. En acabar la guerra s'enfrontaren sense vergonya: *excombatientes*, falangistes -*els camisas viejas i els camisas nuevas*-, carlistes, monàrquics, catòlics, tradicionalistes i altres grupuscles que reivindicaven la seva quota.

S'ha volgut reduir el conflicte a dos bàndols compactes i uniformes que volien enfrontar-se fins la mort per defensar dos models de societat o de país. Tot plegat invalida l'argument franquista d'un enfrontament entre bons i dolents

Diferències ?. Sí. Els uns van protagonitzar el cop militar contra la democràcia. I trencat l'estat de dret, els excessos es van multiplicar als dos costats

La repressió es va aplicar més per pensar o per haver estat, que no pas pel que s'havia fet.

Tornem a la memòria.

El nord-americà David Rieff era partidari d'oblidar amb aquests arguments:

"La MH col·lectiva ha conduït amb massa freqüència a la guerra més que a

la pau, a la rancúnia més que a la reconciliació i a la venjança enlloc del perdó”.

Tots hem repetit alguna vegada l'aforisme de George Santayana: “aquell poble que no coneix la seva història està condemnat a repetir-la”.

David Rieff ho negava: “El passat mai es repeteix de forma igual”.

I afegia: “Auschwitz no ens inocula contra Ruanda”. I es mostrava contrari a “situar la MH col·lectiva a la categoria d'obligació moral, o en el cas de la Shoà, d'obligació legal (...) La Pau és impossible sense l'oblit. Cal establir deure d'oblidar, no de recordar”.

D'acord. Oblidar era l'opció fàcil, però, podien oblidar ?

Com va dir José Antonio Martín: “l'oblit pot ser útil, pragmàtic o oportunista, però mai serà just”.

Hi ha encara molts episodis desconeguts perquè, com hem dit, el Franquisme va ser liquidat pels mateixos franquistes que van sobreviure al dictador i al règim. Franco i els seus mai van ser derrotats, i els seus hereus es van permetre de pilotar bona part de la transició.

El Franquisme no admetia mitges tonalitats, o estaves amb ells o contra ells. La guerra, la postguerra i la dictadura va escampar la por sobre, com a mínim, dues generacions, els que van fer la guerra i els que en patiren les conseqüències.

Por, inseguretats i altres complexos que no els van permetre de créixer i viure amb normalitat. Encara ara hi ha efectes subjacents, que avui, aquí, valorem. Vagi per endavant una anècdota ben significativa.

L'historiador Enric Ucelay va fer notar que els recursos dedicats a l'alimentació en àmplies capes de la classe mitjana de Barcelona suposava una proporció molt elevada en comparació amb altres partides. Era la sobrevaloració social del contingut del rebost com una conseqüència del record col·lectiu de la guerra i la postguerra.

En tenim altres mostres, com la de submergir-se en el treball per superar el dolor. Ho deia Vicenç Vives: “els catalans, com els alemanys, sabem refugiar-nos en la feina en el moment de les grans sotragades, quan s’ensorra l’edifici de les nostres il·lusions i anem esmaperduts topant per les cantonades de la Història”.

Va passar després guerra civil i també després de la Guerra de Successió.

S’aplicaven el mantra: “De casa a la feina i de la feina a casa”.

Una fugida endavant per allunyar-se de la realitat ..., i de les vivències del passat.

Perquè, en contra del que s’havia dit i repetit sovint, la guerra i les seves conseqüències no s’havien oblidat. Tots i cadascun dels detalls viscuts restaven a la memòria dels seus protagonistes. No hi havia amnèsia, ni oblit. La gent recordava perfectament. El que hi havia era por a recordar. Eren uns records terribles que no es podien socialitzar ni compartir. Havien de dur en silenci els seus records mentre la memòria dels vencedors era objecte de culte i exaltació.

Una de les singularitats del Franquisme fou la voluntat d’alimentar el relat i la memòria que legitimava la seva existència. D’aquí l’obsessió en commemorar la *Liberación*, el *18 de julio* i altres esdeveniments semblants.

Molt lluny, per tant, de qualsevol gest conciliador.

Contra la premissa que diu que “en una guerra tothom hi perd”, l’editora Esther Tusquets deia, No: “els uns havien guanyat i altres havien perdut. I els primers, bé que es cuidarien de recordar-ho constantment als demés. No va haver-hi reconciliació perquè els vencedors mai la van voler i a tothora van recordar als seus contrincants la seva condició de perdedors i perseguits”.

Però més enllà dels grans titulars imposats pel règim, molta gent pensava en els seus morts, en els desapareguts, en els exiliats, en com els presoners de guerra s’havien convertit en presoners polítics, en els que eren als camps de treball,

en les delacions d'amics o parents, en les humiliacions dels vencedors, en les depuracions indiscriminades, en aquells que gestionaven un sistema corrupte de proveïments, en els espolis públics i privats o en l'origen d'algunes fortunes de postguerra.

Però eren pensaments íntims, que no es podien socialitzar.

Així, doncs, es vivien dues vides en paral·lel: l'oficial i la personal.

Quina era la real ?

Què se n'havia fet del missatge de Franco ?: *“Nada tiene que temer de la justicia aquél que no tenga las manos manchadas de sangre”*.

Hi ha un fenomen curiós. El franquisme no va voler imposar una determinada història de la Segona República, només va voler imposar un determinat “record”.

S'ha dit que el Franquisme va voler ignorar i menystenir l'existència de la República. Res més lluny. El Franquisme sempre va tenir molt d'interès a recordar que la República era l'origen de la guerra civil. Una correspondència que permetia legitimar el règim i que va fer fortuna.

La *damnatio memoriae* -molt habitual a la civilització egípcia- que esborra premeditadament les traces del passat, en el cas del franquisme respecte la República es va limitar a aquells aspectes que entraven en conflicte amb la doctrina franquista.

Eren els que representaven la memòria positiva: llibertat, modernitat, lluita contra l'analfabetisme, els drets de les dones, la reforma militar i religiosa, la potent obra educativa ...

Aquests valors es van ocultar. Encara avui, perquè la transició va renegar sempre de la Segona República

El franquisme sí que es va cuidar de recordar la memòria negativa: la que lligava República amb la guerra.

Per això, els episodis de violència, sectarisme i desori de l'etapa republicana van perviure en el imaginari col·lectiu del Franquisme. Aquesta era la República que calia publicitar.

Era l'argument que legitimava una guerra -inevitable- segons deien, i que justificava la dictadura.

La perversitat del plantejament va arrossegar molta gent de bona fe a col·laborar amb la dictadura franquista. Ells representaven "l'ordre i la disciplina", contràriament a una República que assassinava pels carrers i era responsable d'una guerra civil.

Allò que va passar abans de la guerra, no justifica una guerra. No era inevitable, com s'entestaven a repetir. Els problemes s'havien de resoldre en el marc de la democràcia parlamentària.

Cal ser honestos i acceptar que la República va cometre moltes errades, abans i després del 18 de juliol. Però cal acceptar que també es van cometre moltes errades durant la Transició -qualificada de modèlica-, però tacada de sang i farcida de persecucions, expulsions, agressions policials, vagues salvatges ...; i on molt pocs, afortunadament, van plantejar-se la necessitat de retornar al passat i renunciar a la democràcia.

En fallar el cop d'estat del 18 de juliol i en no poder-se imposar cap bàndol sobre l'altra de manera immediata, el país s'aboca a una guerra amb diversos fronts de violència: la rereguarda franquista, la rereguarda republicana i els diversos fronts de guerra.

Cal reconèixer la doble victòria de Franco: va guanyar la guerra i es va assegurar una gran complicitat subconscient. No goso parlar de lleialtat.

Era el preu de la pau.

Permeteu-me un parèntesi en relació a les memòries selectives de la República.

Crec que ha hagut un ampli consens en correlacionar la figura del president Francesc Macià amb la idea de "memòria positiva de la República". Ha

perviscut el record d'una persona estimada, venerada i amb una trajectòria èpica. Ningú el recorda com un militar lleial a Alfons XIII, contrari als insurgents cubans, la seva condició de terratinent, el de la desfeta de Prats de Molló, el de la renúncia a la República Catalana del 17 d'abril del 31 ...

Tant se val, ni res ni ningú podrà eclipsar la seva "memòria positiva".

Contràriament, hom atribueix a Lluís Companys una determinada "memòria negativa de la República". El fracàs de la revolta del sis d'octubre, la connivència amb sectors anarquistes, la coresponsabilitat durant la guerra, la incapacitat per neutralitzar els "incontrolats" ... Encara ara, la seva figura és diseccionada minuciosament, escarnida i caricaturitzada. Un personatge només redimit en la seva mort. S'ignora la seva tasca d'advocat defensor de líders sindicals, l'ascendent sobre determinats grups llibertaris, la seva protecció dels "catalans de Gènova" facilitant la fugida a molta gent ...

En definitiva, Macià va gestionar en període de pau i Companys va haver de fer-ho durant el bienni negre i la guerra. La lectura és ben diferent

És evident que el Franquisme exigí des del primer moment de col·laboradors necessaris per desenvolupar-se i subsistir en el temps. Parlo del Franquisme sociològic que va arrelar en els territoris inicialment favorables a la República. De bon començament els suports es limitaren a les fidelitats ideològiques irreductibles -poques, cal dir-ho- que calgué ampliar a cercles "no hostils" de simpatitzants poc addictes als valors republicans.

Passat el primer Franquisme -i especialment superat el final de la segona guerra mundial- el règim adoptà un estat de "normalitat" alimentat per molts silencis i pocs reconeixements.

L'instint de supervivència i la voluntat de viure amb les màximes quotes de normalitat van fer que hom s'adaptés ben aviat al full de ruta del Franquisme. Una dictadura que, cal dir, molts no percebien com a tal.

Els aparells repressors de l'Estat ja es cuidarien de fer memòria als més "inadaptats".

Després vindria un marc internacional favorable que advertia de l'amenaça comunista i, posteriorment, un escenari econòmic benèvol que va oferir prosperitat i oportunitats laborals fins aleshores impensables.

Qui més qui menys es va acostumar a viure en un règim de manca de llibertats individuals i col·lectives. Un viure subjugat -encara que no s'adonessin- a les regles del joc de la dictadura. Un sistema que controlava els canals d'informació i, com a tal, pervertia, manipulava i enganyava.

Molts dels factors exposats per l'Espanya de Franco tenen una correspondència directa amb l'Alemanya de Hitler. Aquest s'esforçà en magnificar els desgavells i el desori de la República de Weimar -amb un desplegament cultural i artístic sense precedents-, afectada també per un context econòmic desfavorable.

Com Franco, Hitler tingué l'obsessió de fer conviure la dictadura -i la repressió- amb un necessari i imprescindible recolzament de la ciutadania. Consentiment i coerció es combinaren de manera adequada.

Adaptar-se i viure. El rosari de justificacions és immens. Es poden comparar el nazisme i el Franquisme ?. Hi havia gaire diferència en morir en una cambra de gas al camp d'extermini d'Auschwitz, o morir condemnat a treballs forçats al Valle de los Caídos ?. Hi havia voluntat d'extermini al segon cas ?. Deixo l'interrogant obert

A l'Espanya de Franco els uns van col·laborar, per convicció o per bona fe; altres es van resignar, per instint o neutralitzats pel règim; i altres es van oposar i van lluitar. La realitat és que el dictador va morir al llit i els seus hereus van poder administrar el llegat del Franquisme i es cuidaren de fer una entrada triomfal a la democràcia.

Els mateixos franquistes reciclats que s'apuntaren ràpidament a la democràcia parlamentària discursajaren des del primer dia a favor de la reconciliació entre vencedors i vençuts.

Quina mena de restauració de la memòria històrica podíem esperar ?

Potser per això les ferides entre les dues Espanyes no van cicatritzar mai, i em temo que encara no ho han fet.

Els hereus no tenim responsabilitats en la gestió del conflicte i les seves conseqüències, però sí que tenim la responsabilitat de restituir la veritat històrica i l'honor d'aquells que en varen resultar damnificats per acció o omissió.

Les fornades de historiadors més joves es fan les preguntes que no van gosar fer-se les generacions anteriors -altra feina tenien- i es dibuixa un pont de interacció impossible entre avis i néts o besnéts.

Encetat el segle XXI, col·lectius de persones nascudes als anys 70 i 80 s'interessen per aquell passat, perquè volen entendre.

Com deia Ricard Vinyes: “La memoria pública comenzaba a ser asaltada. No era un tema de olvido , era de transmisión”

A part d'haver de destruir una determinada memòria del Franquisme calia destruir també una determinada memòria de la transició

Transició democràtica o transició franquista ?. Pregunta incòmoda

La sociòloga Marta Rovira ho té clar: “La transformació del Franquisme en un sistema democràtic es va fer sense qüestionar els abusos del règim, sense sotmetre'l a judici, com sí que ha passat amb altres règims dictatorials”

En volen un exemple ?. A diferència d'altres transicions a la democràcia, en el cas espanyol els amnistiats no van ser els implicats en la dictadura, sinó els que la combatien.

Quina voluntat de reconciliació va haver-hi quan, any rere any -a Vilanova fins el darrer minut de descompte-, es va celebrar el Dia de la *Liberación* ?.

El Franquisme mai va renunciar al referent d'una guerra que havien guanyat. Perquè l'altra opció al règim, era la guerra , el llegat de la República, d'acord al discurs pervers.

Tot era preferible abans que una altra guerra i, per això, el Dia de la *Liberación* era moment d'obligada reflexió i hora d'expiar qualsevol altre

mal pensament. No s'invocaven les misèries de la postguerra, ni les restriccions energètiques o alimentàries, ni el règim autàrquic que va retardar la recuperació, ni molt menys la manca de llibertats individuals i col·lectives, ni els exiliats, depurats o represaliats.

El Dia de la *Liberación* esdevenia el gran acte de reconciliació entre el Franquisme i els franquistes i, alhora, una oportunitat de contrició pels més discòls. Aquestes foren les úniques mostres de reconciliació que va oferir el Franquisme. Una ofrena que només buscava agraïment i lleialtat.

Certament, com deia l'historiador búlgar Todorov: "la història complica el coneixement del passat, la commemoració el simplifica".

I deixeu-me acabar amb la meva experiència personal, potser no gaire original.

A casa hi vam conviure tres generacions. El meu avi, un vell republicà, presoner de guerra, sotmès a consell de guerra, pena de mort commutada per trenta anys, presó Model, camps de treball ... ; prop de vuit anys lluny de casa, sense comptar la guerra.

A casa, una esposa i mare condemnada a sobreviure, a criar els fills i estigmatitzada per l'entorn social; i un fill -el meu pare- i la seva germana, que es van fer grans en aquest entorn fracturat per l'absència del pare

A casa, la línia invisible entre l'abans i el després de la guerra sempre hi va ser present . Un referent temporal que formava part de la vida quotidiana.

Silencis ?. No, a casa se'n parlava molt.

A les sobretaules, el meu avi ens explicava moltes històries de la presó i dels camps de treball a Extremadura i Andalusia.

Però tot era una caricatura, un gran engany. Les històries que explicava eren plenes d'anècdotes, d'acudits, d'escenes divertides, de vivències ensucrades.

Per què ?. Senzillament, el meu avi havia destil·lat els seus records en positiu. La resta de sentiments, de patiments i de pors, van quedar amagats, coberts i protegits per aquesta gruixuda capa d'anècdotes i ocurrències.

Una forma de protecció ?. Potser sí. Però d'això, vostès, en saben més que jo.

Avui m'interessen més les històries de la seva esposa i del seu fill, de la meva àvia i el meu pare. Perquè si entenc els seus silencis, pors i sacrificis -que sempre els van acompanyar- potser entendré millor alguns episodis de la seva vida, i de la meva.

De ben segur que els seus silencis expliquen més coses que les divertides anècdotes del meu avi.

Moltes gràcies

Albert Tubau

(Conferència pronunciada a la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer el 5 de novembre de 2016 dins les I Jornades de Psicoanàlisi i Societat organitzades per El·lipsy)